

بازشناسی تزیینات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک*

کبریا بیات^۱، کورش مومنی^۲

۱- دانشجوی کارشناسی‌ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول

۲- دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول (نویسنده مسئول)

چکیده

در دوره قاجار، تزیینات به دلیل تلفیق سنت و مدرنیته و تنوع نقش، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و بهره‌مندی گسترده از بنای مسجد-مدرسه‌ها در این دوره، سبب شده‌است تزیینات این ابنیه حائز اهمیت گردد. در این پژوهش سعی شده است تا با بررسی سه مسجد-مدرسه سپهداری، آقاضیاءالدین و خوانساری، واقع در اراک، با روش توصیفی-تحلیلی به این پرسش که تزیینات این ابنیه شامل چه گونه‌ها و نقوشی می‌باشند، پاسخ مناسبی ارائه گردد. به این منظور نگارندگان به بررسی منابع تاریخی پرداخته و با حضور مستقیم در بنا و عکس‌برداری، اطلاعات لازم را گردآوری و سپس تحلیل نموده‌اند. نتایج این بازشناسی نشان می‌دهد که تزیینات این ابنیه شامل کاشی‌کاری، آجرکاری، گچبری و حجاری می‌باشد. کاشی‌کاری در این ابنیه خود را در نقوش ختایی، اسلیمی، معلی و کتیبه به نمایش گذارده که بیشترین تنوع نقوش را دارا می‌باشد. تزیینات آجرکاری علاوه بر این که از حیث تکنیک و محل قرارگیری متنوع است؛ از حیث شکل آجرها نیز دارای تنوع بوده و بیشترین سطح تزیینات را به خود اختصاص داده است. همچنین نتایج پژوهش در برگرفته این موضوع است که تزیینات گچبری با طرح گیاهی و تزیینات حجاری با طرح‌های هندسی و گیاهی انتزاعی، مورد استفاده قرار گرفته است. در نهایت یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تزیینات ابنیه مورد بررسی دارای ۴۸ نمونه مختلف می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: اراک، معماری قاجار، مسجد-مدرسه، تزیینات.

1- Email: kbytararch@gmail.com

2- Email: K_momeni@jsu.ac.ir

* (تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۹/۱۰ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۰۲/۰۲)

مقدمه

قاجار عصری است که در آن زنجیرواره شیوه‌های معماری ایران دچار گسست گردیده (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۳۶۲) و شیوه‌ای دورگه از سنت و مدرنیته پدیدار گشته است (بانی مسعود، ۱۳۹۱: ۷۳). این شیوه از معماری ایران که در پی تغییر یافتن شیون زندگی مردم صورت پذیرفت (مومنی و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۶)، ابتدا به سبب ورود اروپاییان به دربار ایران، ورود هنرمندان به فضای کاری ایران و در نهایت به واسطه محصولاتی بود که تجار از غرب با خود به ایران می‌آوردند (Brend، 2001: 153).

تلفیقی که در این دوره صورت پذیرفته است، تأثیری ویژه بر تزیینات معماری گذاشته است (مومنی و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۵). هم‌چنین کثرت بنای مسجد-مدرسه در این دوره (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۲: ۵) سبب شد تا نگرشی دوجانبه در تزیینات مسجد-مدرسه‌ها ایجاد گردد؛ نگرشی که از یک‌سو در پی شیوه‌های پیشین هنر ایران و از سوی دیگر در پی پدیدار ساختن فرهنگ غرب در معماری است. بخشی از هنر قاجار تقلیدی از دوره صفویه است؛ با این تفاوت که در دوره صفویه اشیا به حقیقت ملکوتی خود رجوع داده می‌شدند تا نشانه‌ای از زیبایی‌آزلی باشند؛ درحالی‌که برخی از تزیینات دوره قاجار کمتر به مفاهیم توجه داشته‌اند؛ بنابراین فرم بر معنا غالب بوده و هنرمند کوتاه‌ترین مسیر را در تعیین عناصر بصری انتخاب نموده است. علاوه بر این، تزیینات دوره قاجار از فضای مادی و ملموس نیز تأثیر پذیرفته است؛ چراکه نقوشی هم‌چون صورت انسانی، پرندگان و گیاهان وارد ابنیه مذهبی شده‌اند (گودرزی، ۱۳۸۸: ۲۹). ولی آنچه در بناهای مساجد و بقاع متبرکه به وفور مورد استفاده قرار گرفته، گره‌های معقلی بوده است (زمرشیدی، ۱۳۷۳: ۷۳). در عین حال، بخش دیگری از هنر قاجار تابع مکان و فرهنگ بومی هر منطقه می‌باشد و این امر سبب گردیده تا در برخی مناطق، تزییناتی که منشاء غربی دارند کمتر دیده شود.

شهر اراک به بانی‌گری یوسف‌خان گرجی که فردی فرنگی بود، در دوره قاجار ساخته شده است (دهگان، ۱۳۸۶: ۱۰۳). این شهر دارای مسجد-مدرسه‌هایی می‌باشد که به واسطه داشتن تزیینات فراوان حائز اهمیت هستند. بنابراین نگارندگان در پی این اهمیت، این پرسش را مطرح کرده‌اند

که تزیینات مسجد-مدرسه سپهداری، آقاضیاءالدین و ابراهیم خوانساری در اراک، شامل کدام نوع از تزیینات کاشی‌کاری، آجرکاری، حجاری و گچبری می‌باشد؟ به منظور رسیدن به پاسخ پرسش مطرح شده، سعی بر آن بوده است که به روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی، ابتدا مسجد-مدرسه‌ها را معرفی کنند و سپس در شناخت تزیینات، از روش تاریخی-تفسیری و حضور مستقیم در فضاهای مسجد-مدرسه‌ها و عکس‌برداری، منابع اطلاعاتی مناسب را برای تفسیر مورد نیاز فراهم نمایند.

پیشینه پژوهش

یکی از پژوهش‌هایی که در حوزه تزیینات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار انجام گرفته است؛ «بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار» می‌باشد که مومنی و دیگران (۱۳۹۰) با روش میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی ویژگی‌های تزیینات مسجد مدرسه‌هایی از تهران، قزوین، اصفهان و کاشان که به دوره قاجار تعلق دارند پرداخته‌اند. آن‌ها براساس تزیینات بازشناسی شده در این ابنیه که مشخصاً شامل نقوش تزیینات می‌باشد، به این نتیجه دست یافته‌اند که در دوره قاجار محتوای تزیینات، تحول یافته است. هم‌چنین در نتایج پژوهش خود به استفاده شدن نقوش پرندگان، مناظر، انسان، فرشته، لباس اروپایی و... در تزیینات مسجد-مدرسه‌های مورد بررسی اشاره نموده‌اند. آن‌ها علاوه بر پژوهش فوق در همان سال به پژوهش دیگری تحت عنوان، «بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری دو مسجد-مدرسه چهار باغ و سید اصفهان»، به روش توصیفی-تحلیلی به مقایسه تزیینات پرداخته‌اند. نتیجه این پژوهش دربرگیرنده انتزاعی‌بودن تزیینات مسجد مدرسه چهارباغ (دوره صفویه) و طبیعت‌گرا و تقلیدی‌بودن تزیینات مسجد-مدرسه سید (دوره قاجار) می‌باشد. علاوه بر بمانیان و همکاران، مهجور و علیی (۱۳۹۰) نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)» به روش میدانی و کتابخانه‌ای به این نتیجه دست یافته‌اند که کتیبه‌های به کار رفته در بنای مورد بررسی (دوره قاجار) همراه با کاشی‌های رنگی، علاوه بر محتوای مذهبی

معرفی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک

مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک شامل سه بنا می‌باشد که تنها یکی از آن‌ها خارج از محدوده‌ای قرار دارد که توسط یوسف‌خان گرجی بنا نهاده شده است. با این حال از میان دو بنایی که در محدوده مذکور واقع شده‌اند، تنها مسجد-مدرسه سپهداری با نظارت مستقیم یوسف‌خان بنا گردیده است.

دارای محتوای تاریخی نیز هستند. هم‌چنین بیان می‌دارند که خط غالب در کتیبه خط نستعلیق می‌باشد. در پژوهش‌های انجام شده، اگر چه اشاره‌ای به مسجد-مدرسه‌های اراک نشده است و همین نکته سبب تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین است، پژوهندگان سعی کرده‌اند علاوه بر تازگی نمونه مورد بررسی، جنبه‌های بیشتری از تزیینات رانیز مورد بررسی قرار دهند.

جدول ۱: مشخصات کلی نمونه‌های مورد بررسی (نگارندگان، ۱۳۹۷).

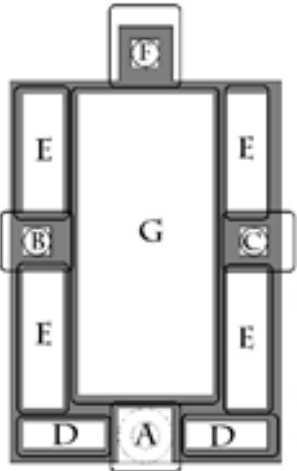

مسجد-مدرسه‌های اراک				
نام مدرسه	دوره ساخت	معمار/ سازنده/ بانی	کاربری فعلی	موقعیت شهری
سپهداری	قاجار	یوسف‌خان گرجی	حوزه علمیه	داخل بافت قدیمی شهر
آقاضیاءالدین	قاجار	حسین ملکی تبریزی	حوزه علمیه	داخل بافت قدیمی شهر
ابراهیم خوانساری	قاجار	ابراهیم خوانساری - شیخ عبدالکریم حائری	حوزه علمیه	خارج از بافت قدیمی شهر

مسجد-مدرسه سپهداری

این مسجد-مدرسه که در بازار اراک و به زمان فتحعلی‌شاه قاجار باز می‌گردد، از الگوهای معماری دوره صفویه تبعیت کرده (وکیلی تبریزی، ۱۳۹۵: ۷۶) و در حالی که «مسجد-مدرسه سپهداری، نخستین مدرسه بنا شده در اراک به حساب می‌آید» (نعیمی، ۱۳۸۵: ۴۰۹)، از همان ابتدا برای تدریس علوم دینی ساخته شده است (نعیمی، ۱۳۸۰: ۱۳۱). این بنا که در ابتدا تهرنگی چهار ایوانی داشته است، در حال حاضر به بنایی تک‌ایوانی مبدل گردیده است؛ چراکه برای ایوان‌های شمالی، شرقی و غربی، درب‌هایی قرار داده‌اند و آن‌ها به مدرس‌هایی محاط شده از چهار جهت تبدیل شده‌اند. تنها ایوان فعلی این بنا که در جانب جنوب قرار دارد به گنبدخانه‌ای منتهی می‌شود که در شرق و غرب خود شبستان‌هایی دارد. در این نمونه از مسجد-مدرسه‌ها، فضای نیایشی نسبت به نمونه‌های دیگر کامل‌تر است (هوشیار و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۹). حجره‌هایی که گرداگرد حیاط واقع شده‌اند به دو تیپ، پستودار و

بدون پستو قابل تقسیم هستند. حجره‌های دیگری نیز در اشکوب دوم مدرسه، در دو طرف ایوان‌های شمالی و جنوبی واقع شده است که از نوع بدون پستو می‌باشند و توسط پلکانی در راهروهای موجود در مجاورت ایوان‌ها، به حیاط متصل می‌گردند. این مسجد-مدرسه در ابتدا دارای دو ورودی بوده است که یکی از ورودی‌ها مسجد-مدرسه را به بازار اراک و دیگری به خیابان پشتی بنا، متصل می‌نموده است؛ اما در حال حاضر از این دو ورودی، تنها ورودی منتهی به بازار قابل استفاده می‌باشد.

جدول ۲: تزیینات مسجد-مدرسه سپهداری به تفکیک موقعیت قرارگیری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

موقعیت تزیینات		تصویر تزیینات	موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات	
 <p>A: گنبدخانه جنوبی B,C: ایوان شرقی و غربی F: ایوان شمالی E: حجره‌ها G: جداره حیاط D: شبستان شرقی و غربی پلان و حیطة بندی مسجد-مدرسه سپهداری، (نگارندگان).</p>	F	گنبد	ایوان جنوبی		
	F	دیوار جنوبی			
	E	ازاره			
	E	ازاره			
	E	ورودی			
	G	ازاره		ازاره	
	G	ازاره			
	G	ازاره			

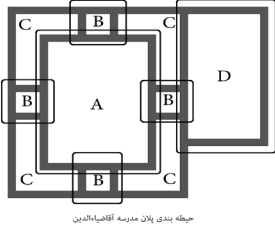

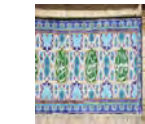

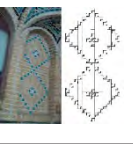

موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات	A	D	اتاق		A	دیوار شمالی	
				ستون				
				دیوار غربی				
				محراب				
گنبد	A	A	محراب			محراب		
								

مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین

این مسجد در سمت جنوبی میدان ارک اراک واقع شده است؛ میدانی که سابقاً میدان توپ خانه بوده و حجره‌های اطراف آن، نقش منزل توپچیان را داشته است. این مسجد-مدرسه که توسط حسین ملکی تبریزی بنا نهاده شده است، و محل دفن وی نیز می‌باشد (وکیلی تبریزی، ۱۳۹۵: ۷۹). این مسجد-مدرسه در بافت قدیمی شهر قرار دارد و همزمان با بازاری ساخته شده است که یوسف‌خان گرجی بنا نهاده است. ساخت این بنا نیز مربوط به دوره قاجار (دوره‌ای که شهر بنا شده است) می‌باشد. الگوی مسجد-مدرسه چهارایوانی است و شبستانی در قسمت شرقی مدرسه قرار دارد که از طریق پلکانی به حیاط مدرسه متصل می‌گردد. قبر ملکی تبریزی

نیز به همراه دو تن دیگر در این شبستان واقع شده است. ساختار کالبدی «این گونه از مدارس در دوره قاجار بسیار دیده می‌شود» (هوشیار و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۹). این بنا در مجاورت ایوان شمالی و جنوبی، دو اشکوبه گردیده است و حجره‌هایی در اشکوب دوم در مجاورت ایوان‌ها قرار گرفته‌اند. این بنا علاوه بر عناصر کالبدی فوق‌الذکر، دارای حمام و کتابخانه نیز بوده است (نعیمی، ۱۳۸۰: ۱۳۲).

جدول ۳: تزیینات مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین به تفکیک موقعیت قرارگیری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر تزیینات		موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات	موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات	
 <p>حیطه بندی پلان مدرسه آقاضیاءالدین</p> <p>A: جداره حیاط B: ایوان ها C: حجره ها D: شبستان</p> <p>پلان و حیطه بندی مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین، (نگارندگان).</p>	A	دیوار شرقی		A	دیوار شرقی	
		دیوار شمالی			دیوار غربی	
						
						
B	ایوان غربی		B	ایوان جنوبی		
	ایوان ها					
D	موقعیت تزیینات	C	اشکوب دوم، مجاور ایوان شمالی	C	غرب ایوان جنوبی	
	حوض شمالی					
D	ستون	D	ستون	D	ستون	

به اراک حجره های آن را ساخت و بنای مسجد-مدرسه را تمام کرد (نعیمی، ۱۳۸۵: ۱۰۹). بیشتر بخش های مسجد-مدرسه تخریب شده و به صورت نوساز درآمده است. از بخش های قدیمی بنا، تنها مسجد، سردر و بخش هایی از جبه شمال شرقی مجموعه باقی مانده است. مسجد مجموعه، به صورت شبستان

مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری

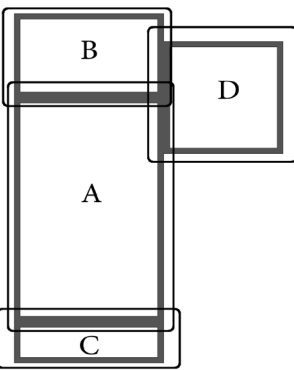
این بنا به همراه قلعه ای در خارج از شهر توسط ابراهیم خوانساری در سال های ۱۳۱۵-۱۳۲۰ بنا گردید (استادی، ۱۳۷۵: ۲۴). بنای مسجد-مدرسه را ابراهیم خوانساری شروع کرد؛ اما با وفاتش بنا ناتمام ماند. عبد الکریم حائری در سفر خود

گنبدخانه در گذشته دسترسی مسجد-مدرسه را به کوچه‌های مجاور فراهم می‌نموده است. علاوه بر آن در جبهه جنوبی مسجد-مدرسه نیز ورودی قرار داشته است که در حال حاضر سردر آن باقی مانده است. با این حال به جز جبهه شمالی، شمال شرقی و جبهه جنوبی، دیگر قسمت‌های این بنا نوساخته می‌باشد.

و پایین‌تر از سطح حیاط، در قسمت شمالی قرار گرفته است. در اشکوب بالای آن ایوانی واقع شده است که از طریق پلکانی به صورت مستقیم به حیاط متصل می‌گردد. در قسمت شمال شرقی مجموعه نیز گنبدخانه‌ای قرار دارد که از سطح حیاط پایین‌تر نشسته و در مرکز آن حوضی قرار گرفته است. همین

جدول ۴: تزیینات مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری به تفکیک موقعیت قرارگیری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

موقعیت تزیینات		تصویر تزیینات	موقعیت تزیینات	تصویر تزیینات
A	دیوار جنوبی		آزاره ایوان	
	دیوار شرقی		ستون شبستان	
			دیوار شرقی ایوان	
C	جداره داخلی		جداره خارجی	
				

حیطه بندی پلان مدرسه ابراهیم خوانساری

A: جداره حیاط
B: ایوان و مسجد شمالی
C: ورودی
D: حوضخانه
پلان و حیطه‌بندی مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری (نگارندگان).

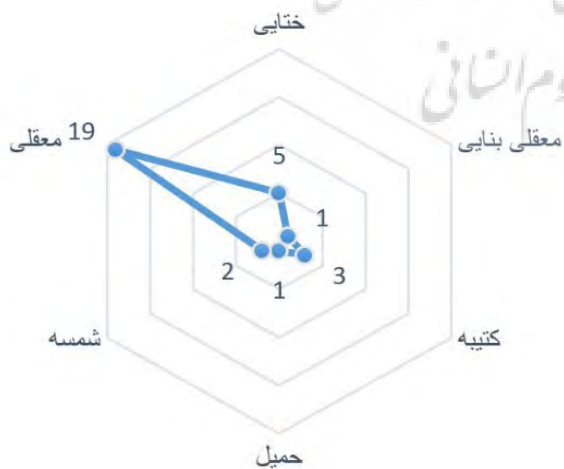
تزئینات موجود در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک

جدول ۵: دسته‌بندی تزئینات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک (نگارندگان، ۱۳۹۶).

نام مسجد-مدرسه	گچبری		حجاری	آجرکاری	کاشی کاری							
	هندسی	گیاهی			چینش	کتیبه-خطاطی			هندسی			گیاهی
	اسلیمی	ختایی	هندسی-گیاهی	هندسی	معلی	نستعلیق	نسخ	ثلث	معلی	گلدان	اسلیمی	ختایی
سپهداری	*	-	-	*	*	-	-	*	*	*	*	*
آقاضیاءالدین	-	*	-	*	-	-	*	*	*	*	*	*
ابراهیم خوانساری	-	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*

تزئینات کاشی کاری

از دوره قاجار رواج داشته‌اند و از بهترین نمونه‌های هنر ایران به شمار می‌روند که بیشترین استفاده آن در دوره صفویه بوده است. با این حال نقوش ختایی و اسلیمی نیز از نقوش پرکاربرد این مسجد-مدرسه‌ها می‌باشد و از میان همه نقوش اسلیمی و ختایی موجود در این ابنیه، حمیل ختایی، قاب-بند اسلیمی و طرح گلدان در هر سه بنا یافت می‌گردد. در جدول شماره چهار نقوش و خطوط کاشی کاری موجود در این ابنیه مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت انواع گونه‌های تزئینات کاشی کاری در نمودار شماره ۱ بیان گردیده است.

نمودار ۱: تعداد و گونه‌های تزئینات کاشی کاری (نگارندگان، ۱۳۹۷).

هنر معقل‌سازی، ریشه در آثار پیش از اسلام دارد. این هنر در دوره سلجوقی رشد کرده و در دوره ایلخانی شکوفا گشته‌است. در دوره تیموری گلچین معقلی، گره معقلی و به خصوص خط معقلی و بنایی جایگاه وسیعی یافت. در دوره صفوی این هنر تزئینات در بخش‌های مختلف بنا، هم‌چون ازاره، پشت‌بغل‌ها و... مورد استفاده قرار گرفت (زمرشیدی، ۱۳۸۴: ۱۵)؛ بنابراین هنر معقلی به کار رفته در مسجد-مدرسه‌های مورد بررسی، باز نمودی از پیشینه هنر و معماری ایران است. در میان مسجد-مدرسه‌های اراک، سپهداری بیشترین تعداد معقلی را دارا می‌باشد. هم‌چنین تنها در این بنا از معقلی در ازاره استفاده شده‌است. در مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین، بیشترین کاربرد معقلی در تاقچه‌ها و سردرها، می‌باشد. در این میان کمترین استفاده از این نوع تزئینات، در مدرسه ابراهیم خوانساری انجام گرفته است. علی‌رغم تنوع این نوع از تزئینات در ابنیه مورد بررسی، معقلی خفته راسته کلوک‌بندان و معقلی خوشه انگوری مداخل شاخک‌دار، در هر سه مدرسه دیده می‌شود. این در حالی است که در این مسجد-مدرسه‌ها، گونه‌هایی از معقل وجود دارد که در دیگر بناهای تاریخی ایران که تاکنون مورد بازشناسی قرار گرفته‌اند، یافت نمی‌شود. علاوه بر تزئینات معقلی، هنر اسلیمی و ختایی نیز از هنرهایی است که پیش

جدول ۶: انواع نقوش و خطوط کاشی کاری در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک (نگارندگان، ۱۳۹۷).

نام تزیینات	نام مسجد-مدرسه			نام مسجد-مدرسه	نام مسجد-مدرسه		
	سپهداری	آقاضیاءالدین	خوانساری		سپهداری	آقاضیاءالدین	خوانساری
خط نسعلیق	*	-	-	معقلی خوشه‌انگوری مداخل شاخ‌دار	*	*	*
خط ثلث	*	*	*	معقلی راسته بافته نه رچی سپهداری	-	-	*
خط نسخ	*	*	-	معقلی زنجیرباف	-	*	*
معقلی کلوک‌بندان خوانساری	*	-	-	معقلی آزاره سپهداری	-	-	*
معقلی گوشواره‌ای چهارقد ضیاءالدین	-	*	-	معقلی گل پنج رچی گل برگردان	-	-	*
معقلی گل خفته راسته ضیاءالدین	-	*	-	معقلی تک و دوبله	-	-	*
معقلی چهارقد ضیاءالدین	-	*	-	معقلی گل کلوک سپهداری	-	-	*
شمسه گره‌کش پنج کند	-	*	-	معقلی چلیپای سپهداری	-	-	*
معقلی خفته راسته نه کلوک	-	*	-	قاب-بند اسلیمی	*	*	*
طرح ختایی	-	*	*	معقلی کمربند سپهداری	-	-	*
حمیل نگینی سپهداری	-	-	*	معقلی دوبله دوقد سپهداری	-	-	*
حمیل ختایی	*	*	*	معقلی گیرو سپهداری	-	-	*
طرح لچک اسلیمی گلدار	-	*	*	شمسه هشت کند	-	-	*
معقلی حصیربند پنج رچی	-	-	*	طرح گل‌دان	*	*	*
معقلی خفته راسته کلوک‌بندان	*	*	*	معقلی بنایی	-	-	*
معقلی کلوک‌بندان گل صابونکی	-	-	*				

تزیینات آجرکاری

تزیینات آجری از نظر کمی، پرکاربردترین تزیینات موجود در سه مسجد-مدرسه می‌باشد. آن‌چه در مرحله نخست خودنمایی می‌کند تنوع شکل مقطع آجرها است که به غیر از آجر معمولی در هفت‌گونه قابل دسته‌بندی می‌باشند. از بین این هفت‌گونه آجر سمبوسه و چهار صاف دو سر شق معکوس، در پوشش ایوان‌های مقابل حجره‌ها، در مدرسه سپهداری مورد استفاده بوده است و آجر فتیله در گشودگی‌های موجود در اوشکوب دوم مدرسه آقاضیاءالدین کاربرد داشته است. با این حال از این هفت‌گونه، نیم‌گرد و سینه‌کفتری در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری و دندان موشی، سه روصاف یک سر

در کتیبه‌های این مسجد-مدرسه‌ها از خط نسخ، ثلث، نستعلیق و معقلی بنایی استفاده شده است که نمونه‌هایی از هر چهار گونه در هنرهای پیشین یافت می‌گردد؛ اما «با استقرار حکومت قاجاریه در قرن سیزدهم هجری، هنر خوش‌نویسی به ویژه خط نستعلیق اهمیت یافت و به مرور رونق گرفت» (حقیقت، ۱۳۸۴: ۶۵۳)؛ بنابراین کتیبه‌هایی که به خط نستعلیق نگاشته شده‌اند، نشان از هنرهای پیشین ایران دارند، اما در دوره قاجار دارای جایگاه ویژه‌تری هستند. با این حال تنها در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری کتیبه‌ای با خط نستعلیق استفاده شده است. هم‌چنین، خط معقلی بنایی نیز تنها در مسجد-مدرسه سپهداری مورد استفاده قرار گرفته است.

آجرها به شیوه تاق سه قسمتی تیزه‌دار که تاقی است صرفاً تزئینی که در سر در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری مورد استفاده قرار گرفته است متعلق به اواخر قاجار می‌باشد. سایر تزئینات آجری موجود، فارغ از شکل آجر استفاده شده در آن‌ها، متعلق به دروه‌های پیشین هنر و معماری ایران هستند. هم‌چنین از نکات جالب توجه در تزئینات آجری، می‌توان به شیوه گل‌انداز اشاره کرد که علاوه بر قرارگیری در عناصر کالبدی عمودی، در طاق‌های دو شبستان مسجد-مدرسه سپهداری مورد استفاده قرار گرفته است که برای ایجاد آن از الگوی دندان‌موشی بهره‌برده‌اند. علاوه بر آن کاربندی نیز تنها در مسجد-مدرسه سپهداری یافت می‌گردد. این درحالی است که نیم‌ستون آجری و تاق سه قسمتی تیزه‌دار صرفاً در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری قابل مشاهده می‌باشد.

شق، چهار صاف دو سر شق معکوس و سمبوسه کشیده، در مسجد-مدرسه سپهداری یافت می‌شود و در نهایت می‌توان آجرفتیله را تنها در مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین مشاهده کرد. تزئینات آجری در این سه بنا اگر چه نسبت به تزئینات کاشی‌کاری تنوع کمتری دارد؛ اما درجداره خارجی، تاق‌ها، قوس‌ها، ایوان‌ها، ستون‌ها و سردر نیز مورد استفاده قرار گرفته است. از این جهت بیشترین تنوع را در محل استفاده، دارا می‌باشد. به جهت درک بهتر، از دسته‌بندی تزئینات آجری براساس محل قرارگیری جدول شماره ۷ تهیه گردیده و با تفصیل بیشتری به ارائه تزئینات در آن پرداخته شده‌است. با این حال از میان تزئینات مورد استفاده در این ابنیه، فخرمدین و هره‌چینی در حاشیه قوس‌ها، ویژه دوره قاجار است (عطاریان و دیگران، ۱۳۹۵: ۷۰). علاوه بر آن، چیدن

جدول ۷: تزئینات آجری. (نگارندگان، ۱۳۹۶).

انواع شکل آجرهای به کار رفته در تزئینات مسجد-مدرسه‌های قاجار اراک							
						تصاویر	
							شکل
سمبوسه کشیده	دو سر شق معکوس	گوه، سه‌رو صاف یه سر شق	دندان موشی	فتیله	سینه کفتری	نیم‌گرد	نام آجرها
*	*	*	*	-	-	-	سپهداری
-	-	-	*	*	*	-	آقاضیاءالدین
-	-	-	-	-	*	*	خوانساری

ادامه جدول ۷: تزیینات آجری در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار اراک

عناصر کالبدی دارای تزیین آجری	ستون		طاق‌ها و قوس‌ها، پوشش ایوان‌ها						جداره‌های عمودی				
	نیم‌ستون آجری	سرستون معلق	سرستون آجری	سه قسمتی تیزه دار	کاربندی	پاتوپا	گل‌انداز، ناخ، دندان موشی	آجر نقش دار، مهری	حصیری	هره‌چینی بام	رگ‌چین خفته راسته	گل‌انداز، گل پنجره	آجرچینی فخرمدین
سپهداری	-	-	*	-	*	*	*	*	*	*	*	-	*
ضیاءالدین	-	*	*	-	-	*	-	*	*	*	*	*	*
خوانساری	*	-	*	*	-	-	-	*	*	*	*	-	-

تصاویر

گل‌انداز، گل پنجره، کاربندی، سرستون (سپهداری)، سرستون (خوانساری)، سرستون (ضیاءالدین)، سرستون معلق نیم‌ستون

فخرمدین (سپهداری)، هره‌چینی بام خفته راسته پاتوپا (سپهداری)، پاتوپا (ضیاءالدین)

فخرمدین (ضیاءالدین)، گل‌انداز، دندان موشی آجر مهری (خوانساری)، آجر مهری (سپهداری، ضیاءالدین)، سه‌قسمتی تیزه دار

تزیینات حجاری (سنگی)

ویژگی‌های بومی این بنا به حساب می‌آید. بررسی تطبیقی نقوش نشان می‌دهد که بین نقوش قبور در تخت فولاد و نقش حجاری موجود در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری شباهت‌هایی وجود دارد؛ که در تصویر یک قابل مشاهده است. بر حسب آن که نقوش به کار رفته در سنگ قبرهای

تزیینات حجاری تنها در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری مورد استفاده قرار گرفته است که به صورت حجاری روی تخته سنگ یک‌تکه می‌باشد. از آن‌جا که سنگ یکی از مصالح بومی منطقه به حساب می‌آید، بنابراین تزیینات حجاری از

تزینات گچبری

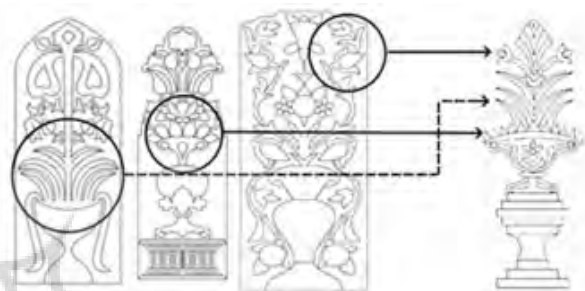
تزینات گچبری موجود در مدرسه سپهداری، در دهه اخیر، ساخته شده است و جنبه تحلیلی ندارد؛ اما تزینات گچی دو مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین و ابراهیم خوانساری مشابه یکدیگر بوده و از نوع نقوش گیاهی و طرح ختایی می‌باشند. با این تفاوت که تزینات گچبری در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری صرفاً در سر در ورودی وجود دارد؛ اما در مسجد-مدرسه آقاضیاءالدین علاوه بر قسمت ورودی، در سرستون‌های شبستان نیز این شیوه گچبری قابل مشاهده است؛ که می‌توان الگوی آن را در تصویر سه مشاهده نمود.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد تزینات مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار شهر اراک، مشتمل بر چهار گونه‌ی کاشی‌کاری، آجرکاری، حجاری و گچبری می‌باشد که به سه گونه خط، نقش و چینش خودنمایی می‌کند. هنر کاشی‌کاری در این مسجد-مدرسه‌ها دارای بیشترین تنوع است؛ که علاوه بر کتیبه‌نگاری، مشتمل بر نقوش ختایی و اسلیمی و هنر معقل‌سازی (هندسی) می‌باشد. کتیبه‌ها در سه بنای مذکور، دارای چهار خط نسخ، ثلث، نستعلیق و معقلی بنایی می‌باشند؛ در حالی که خط ثلث فصل مشترک سه مسجد-مدرسه است، تنها می‌توان معقلی بنایی را در مسجد-مدرسه سپهداری و نستعلیق را در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری یافت. می‌توان در تزینات کاشی‌کاری، نقوش حمیل ختایی، قاب-بند اسلیمی، معقلی خفته‌راسته کلوک‌بندان و معقلی خوشه‌انگوری، مداخل شاخک دار را در هر سه مسجد-مدرسه مشاهده کرد.

حوزه آجرکاری بیشترین سطح تزینات را از لحاظ کمیت در مجموع سه مسجد-مدرسه دارا می‌باشد. مقاطع آجرها به جز آجرهای معمولی در هفت بخش قابل دسته‌بندی می‌باشد؛ که تنها در آجرهای تزئینی دندان موشی و سینه کفتری شباهت‌هایی در بین مسجد-مدرسه‌ها یافت می‌گردد. با این حال فصل مشترک این سه بنا در تزینات آجری به صورت هره‌چینی، حصیربافت و آجر مهری می‌باشد. در عین حال تزینات کاربندی، تنها در مسجد-مدرسه سپهداری و تزینات نیم‌ستون آجری و تاق سه‌قسمتی تیزه‌دار تنها در

تخت فولاد، از نوع انتزاعی می‌باشد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۴۹). نقوش حجاری موجود در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری نیز دارای طرحی انتزاعی می‌باشد. علاوه بر نقش انتزاعی که بیان‌گر دید از نقوش هندسی نیز، در تزینات حجاری مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری بهره‌گرفته شده است که به صورت ترکیب نقش دایره و مربع است و در پای سردر ورودی به کار رفته است که در تصویر شماره ۲ قابل مشاهده است.

تصویر ۱: سه تصویر سمت چپ متعلق به نقوش سنگی تخت فولاد (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳) و تصویر سمت راست (نگارندگان، ۱۳۹۶) نقش سنگی موجود در مسجد مدرسه ابراهیم خوانساری می‌باشد.

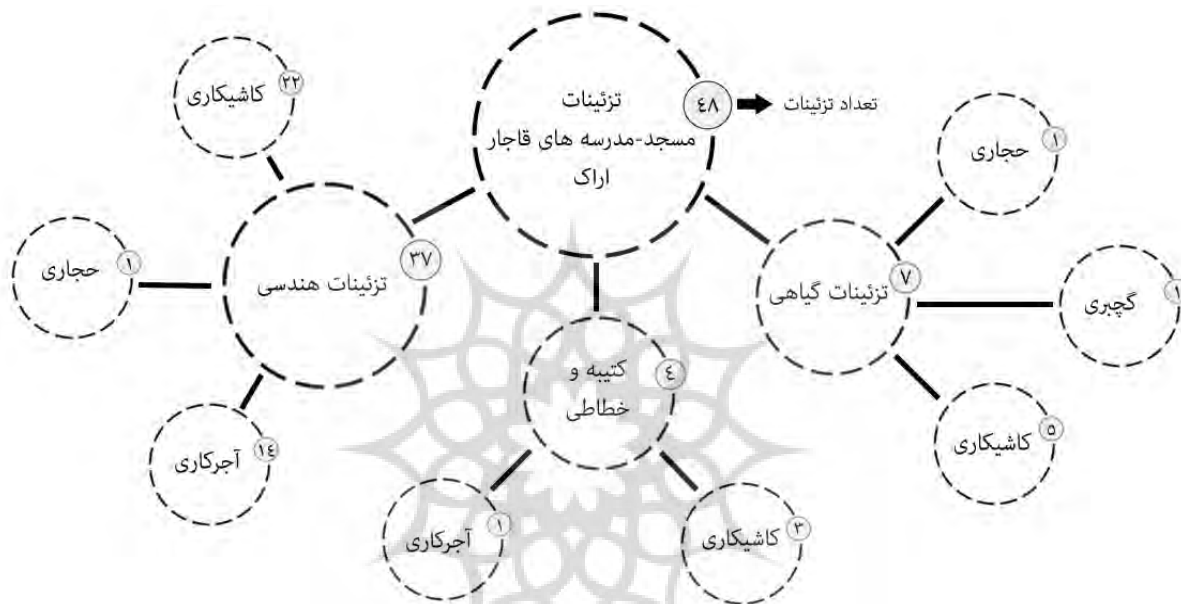
تصویر ۲: تزینات ورودی مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری (نگارندگان، ۱۳۹۶).

تصویر ۳: نقوش گیاهی گچی موجود در سرستون مدرسه آقا ضیاءالدین (نگارندگان، ۱۳۹۶).

فایده هنر گچ‌بری می‌باشد. ولی برخلاف آن در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری و آقاضیاءالدین از هنر گچ‌بری به شکل برگ گیاهی استفاده شده است. در نهایت بازشناسی تزیینات مسجد-مدرسه‌های قاجار اراک نشان می‌دهد که در این ابنیه ۴۸ گونه تزیینات، از حیث نوع و نقوش وجود دارد؛ که بیشترین آن مربوط به هنر کاشی‌کاری است. در نهایت میزان تنوع هر کدام از تزیینات در نمودار شماره ۱ ارائه گردیده است.

مدرسه ابراهیم خوانساری یافت می‌شود. هنر حجاری نیز اگرچه دارای کمترین سطح تزیینات می‌باشد و تنها در مسجد-مدرسه ابراهیم خوانساری مشاهده می‌شود، اما دارای نقشی انتزاعی است که خود را در قالب استفاده از مصالح بومی برای تزیینات به معرض نمایش می‌گذارد. یافته‌های پژوهش در خصوص تزیینات گچ‌بری نشان می‌دهد که مسجد-مدرسه سپهداری (اگر از گچ‌بری‌های دهه اخیر صرف نظر شود)

نمودار ۱: تزیینات مسجد-مدرسه‌های قاجار اراک (نگارندگان، ۱۳۹۷).

پی‌نوشت

سید اصفهان، «مطالعات تطبیقی هنر، سال اول، شماره ۲، صص ۱-۱۶».

• _____ (۱۳۹۰). «بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار»، نگره، شماره ۱۸، صص ۳۵-۴۷.

• پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۹۲). *سبک‌شناسی معماری ایران*. چاپ پانزدهم. تهران: غلام‌حسین معماریان.

• حقیقت، عبدالرفیع. (۱۳۸۴). *تاریخ هنرمندان ملی و هنرمندان ایرانی*. جلد اول. چاپ دوم. تهران: کومش.

• دهگان، ابراهیم. (۱۳۸۶). *تاریخ اراک*. چاپ دوم. تهران: زرین و سیمین.

• زمرشیدی، حسن. (۱۳۸۴). *کاشی‌کاری ایران*. جلد دوم. چاپ اول. تهران: ابیانه.

در نام‌گذاری تزییناتی که نمونه‌ای از آن‌ها در پژوهش‌های پیشین دوره قاجار یافت نشده است، از خاستگاه آن استفاده شده است، بدین ترتیب که در انتهای نام تزیینات، نام مسجد-مدرسه لحاظ شده است.

فهرست منابع

- استادی، رضا. (۱۳۷۵). *یادنامه حضرت آیت‌الله‌العظمی اراکی*. اراک: انجمن علمی - فرهنگی و هنری استان مرکزی.
- بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۱). *معماری معاصر ایران در تکاپوی سنت و مدرنیته*. چاپ پنجم. تهران: هنر معماری قرن.
- بمانیان، محمدرضا؛ مومنی، کورش؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری دو مسجد-مدرسه چهارباغ و

- صفی‌خانی، نینا؛ احمدپناه، سیدابوتراب؛ خدادادی، علی. (۱۳۹۳). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان». *هنرهای زیبایی-هنرهای تجسمی*، دوره ۱۹، شماره ۴: ۶۷-۷۶.
 - عطاریان، کورش؛ مومنی، کورش؛ بیگدلی، مریم. (۱۳۹۵). «بازشناسی ویژگی‌های معماری تلفیقی در تزیینات عمارت صمیمی شهرستان رامهرمز». *انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران*، شماره ۱۳: ۶۳-۷۵.
 - علیزاده بیرجندی، زهرا؛ ناصری، اکرم. (۱۳۹۵). «پیوند هنر و سیاست در عصر قاجار و پیامدهای آن». *باغ نظر*، دوره ۱۳، شماره ۴۲: ۶۷-۷۸.
 - کیانمهر، قباد؛ تقوی‌نژاد، بهاره؛ میرصالحیان، صدیقه. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی تزیینات قواره بری در فرم خورشیدی درها». *نگره*، دوره ۱۰، شماره ۳۴: ۷۸-۹۱.
 - گودرزی، مرتضی. (۱۳۸۸). *آینه خیال*. چاپ اول. تهران: سوره مهر.
 - مهجور، فیروز؛ علیی، میثم. (۱۳۹۰). «بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه شهید مطهری (سپهسالار)». *هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، شماره ۴۸، صص ۴۹-۵۸.
 - مؤمنی، کورش؛ بمانیان، محمدرضا؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار». *نگره*، دوره ۶، شماره ۱۸: ۳۵-۴۷.
 - مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ قاسم‌پورآبادی، محمدحسین؛ محمدلوی شبستری، آیسا. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های قاجار». *شهر ایرانی اسلامی*، شماره ۱۱: ۵-۱۵.
 - نعیمی، داوود. (۱۳۸۰). *آیات سرمدی زندگانی اولاد میرعلی محمد جد/اعلای سادات کرهرود*. چاپ اول. اراک: مؤلف.
 - وکیلی‌تبریزی، رضا. (۱۳۹۵). *تاریخ عراق*. چاپ اول. تهران: آیندگان.
 - هوشیار، محمد مهدی؛ پورنادری، حسین؛ فرشته‌نژاد، سید مرتضی. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد-مدرسه در معماری اسلامی ایران، بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی». *مطالعات معماری ایران*، دوره ۱، شماره ۳: ۳۷-۵۴.
- Brend, barba. (2001). *islamic art*. biritsht: musem pars

Recognition of Decoration of Mosques- School of Qajar Age of Arak*

Kebria Bayat¹, Kouros Momeni²

1- M.A of Architecture, Jundi-shapur University of Technology, Dezful

2- Associated Professor of Architecture, Jundi-shapur University of Technology, Dezful (Corresponding Author)

Abstract

In Qajar period, the decorations are important because of integration of tradition and modernity. In addition, high number of mosque - schools in this period have made and their decoration of these buildings is important. So in this research, three mosque - schools sepahdari, Aghazeiadin and Khansari in Arak city have been investigated with descriptive - analytical method to answer this question that what is decoration of this building. At this point, we have studied the historical sources and assembled the required data by direct presence in building and vector photography, then we have analyzed the necessary information. The results show that the decoration of these buildings is tiling, brick, engraving on stone and build of gypsum. The tiling shows itself in motifs of Khataiy, Islimi, Moaagholi and Inscription and has the highest variety of motifs. Brick decoration has variety in tactic, location and form, and it has the largest area. Also the results show that gypsum decoration with plant motifs and engraved with geometric and Fantasy plant have been used. Finally, the findings of the study indicate that decoration of these buildings has 47 kinds of sample.

Key words: Arak, Qajar architecture, Mosques-school, Decoration.

1- Email: kbytarch@gmail.com

2- Email: K_momeni@jsu.ac.ir

*(Date Received: 2017/12/01 - Date Accepted: 2019/04/22)